

Abay Kunanbayevın poetik taleyi və irsi

Yaşar Qasimbəyli

Filologiya elmləri doktoru

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: yashargasimov@mail.ru

<http://orcid.org/0000-0001-7442-3987>

Annotasiya. Məqalədə qazax xalqının böyük şairi və mütəfəkkiri Abay Kunanbayevın yaradıcılığında bəhs edilir. Müəllif qazax yazılı ədəbiyyatının banisi Abayın bədii fəaliyyətini maarifçi-realizm müstəvisində nəzərdən keçirir. Onun yaradıcılığında maarifçilik ideyalarına və problemlərinə geniş yer verildiyi üçün tədqiqatçı Abayı bir maarifçi sənətkar kimi dəyərləndirir. Abay poeziyasındakı bir sıra motiv və mövzuların XIX əsr maarifçi türkdilli şairlər yaradıcılığında mövcudluğu və onların müqayisəsi bu elmi qənaəti qüvvətləndirir. Abay da XIX yüzilin məşhur maarifçi şairləri Qasım bəy Zakir, Bababəy Şakir, Seyid Əzim Şirvani, Müqimi, Firqət, Abdulla Tokay və başqaları kimi öz millətinin milli mənəvi və mədəni yükəslində, haqq və hüquqları uğrunda mübarizəsində misilsiz rol oynadığı məqalədə xüsusi vurğulanır.

Açar sözlər: Abay, qazax milli ədəbiyyatının banisi, XIX yüzil ədəbiyyatı, maarifçilik hərəkatı, maarifçi-realizm, Qasım bəy Zakir, Müqimi, Abdulla Tokay

<http://dx.doi.org/10.29565.cls.003>

Məqaləyə istinad: Qasimbəyli Y. (2020). *Abay Kunanbayevın poetik taleyi və irsi*. “Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq”, № 2, səh. 48-55

Məqalə tarixəsi: göndərilib – 10.08.2020; qəbul edilib – 17.08.2020

Poetic fate and heritage of Abai Kunanbayev

Yashar Gasimbeyli

Doctor of Philological Sciences

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS. Azerbaijan.

E-mail: yashargasimov@mail.ru

<http://orcid.org/0000-0001-7442-3987>

Abstract. The article tells about the work of the great poet and philosopher of the Kazakh people Abay Kunanbayev. The author considers the poet's artistic activity on an educationally realistic plane. Since in his work a great place is given to the ideas and problems of enlightenment, the researcher considers Abay as an artist-enlightener. The presence in the works of Turkic-speaking poets of the 19th century of a number of motives and themes in the poetry of Abay and their comparison reinforce this scientific conclusion. The article, which separately mentions the invaluable role of the famous educational poets of the 19th century, Gasim Bek Zakir, Bababek Shakir, Seyid Azim Shirvani, Mugimi, Firqat, Abdulla Tokay and others in the national-spiritual and cultural development, the struggle for the rights of his nation.

Keywords: Abay, founder of Kazakh national literature, 19th century literature, enlightenment movement, enlightenment-realism, Gasim Bek Zakir, Mugimi, Abdulla Tokay

<http://dx.doi.org/10.29565.cls.003>

To cite this article: Gasimbeyli Y. (2020) *Poetic fate and heritage of Abai Kunanbayev*. “Comparative Literature Studies”, Issue II, pp. 48-55

Article history: received – 10.08.2020; accepted – 17.08.2020

Giriş / Introduction

Qazax xalqının böyük şairi, mütəfəkkiri və maarifçisi, qazax yazılı ədəbiyyatının banisi Abay Kunanbayev XIX əsrin 40-cı illərinin ortalarında, 1845-ci ilin 10 avqustunda dünyaya gəlib. Onun poetik bioqrafiyasının və taleyinin özünəməxsusluğunu ilk öncə doğulduğu ailə və mühit, aldığı təlim-tərbiyə və təhsil müəyyənləşdirmişdir. O, Şərqi Qazaxıstanın (əvvəlki Semipalatinsk) Abay tımənindəki Çingizdağ ətəklərində yaşayan Tobikti uruğuna mənsub olub, Qaşqabulaq adlanan ovulda, varlı-dövlətli Qonanbayın ailəsində dünyaya göz açıb. “Kunanbayev” soyadı Abayın atasının adından götürülüb, “Qonan bay”, yəni “oturaq bay” mənasını verir. Abayın şəcərəsi, tayfası erkən oturaq həyata keçmiş məşhur qazax uruğlarından sayılır. Abay doğulanda atası Qonanbayın 41 yaşı vardı. Qonanbayın atası Öskənbay da, onun atası İzgırbay da imkanlı şəxslər, var-dövlət sahibi olmuşlar. Qonanbayın ən ulu babası Ölçay bay isə həm böyük sərvət sahibi, həm də qorxmaz və cəsur bir şəxs kimi şöhrətlənib. Abayın tərcümeyi-halını, şəcərəsini və tarixi taleyini müqayisə edərkən, onun bir çox xüsusiyyətlərinə görə, XIX yüzilin zadəgən əsilli məşhur maarifçilərinə bənzədiyini müşahidə etmək çətin deyil. O, qonşu və qardaş ölkələrdəki cəsur və üsyankar maarifçi zəmindəşləri kimi özünün ədəbi-ictimai fəaliyyəti və yaradıcılığı ilə sanki, öz şəcərəsinə və ictimai mənsubiyyətinə qarşı ömrüboyu mübarizə aparmışdır. Bu cəhətdən Abayın şəriyyəti və ictimai fəaliyyətini Azərbaycan maarifçiliyinin patriarxı Qasım bəy Zakirin yaradıcılığı və ictimai-siyasi mübarizəsi ilə müqayisə etmək olar.

Əsas hissə / Main Part

Abay yalnız öz şəcərəsinin və ictimai mənsubiyyətinin hüdudlarına deyil, həm də öz adının və təxəllüsünün sərhədlərinə, məzmununa və mənasına sığmamışdır. Bütün həyatı ərzində heç vaxt özünü düşünməmiş, mənsub olduğu mühiti və geniş mənada millətini, onun həyat tərzini və dünyagörüşünü dəyişməyə can atmışdır. Bu yolda özünü və ailəsini dəfələrlə təhlükələrə atmış, saysız-hesabsız sıxıntı və iztirabları yaşamağa məcbur olmuşdur. Abay öz şəcərəsinə, hətta adının ilahi-mistik hüdudlarına sığmayıb, dedik. Belə ki, Abayın əsl adı – İbrahim olub. Amma anası Ulcan xanım onu əzizləyib, oxşayıb, “Abay” çağırarmış. Abay sözünün mənası isə - “özünü qoruyan”, “ehtiyatlı olan”, “özünü sevən” deməkdir. Mühitin və mənsub olduğu cəmiyyətin eybəcərliklərinə, ədalətsizliklərinə qarşı qətiyyətlə mübarizə aparan qorxmaz Abay, ulu babası Ölçay bay kimi, heç kimdən və heç nədən çəkinmədi, özünü qorumaq haqqında belə düşünmədi. XX yüzil qazax nəsrinin patriarxı, ümumtürk prozasının özünəməxsus və təkrarsız korifeylərindən biri Muxtar Auezovun məşhur “Abay” romanında qazax klassik ədəbiyyatının həyat və mübarizə yolu realist və obyektiv ədəbi-tarixi müstəvidə öz əksini tapıb [2].

Abay ilk təhsilini öz ovullarındakı mollaxanada alır. Sonra isə Semipalatinsk şəhərindəki mədrəsədə təhsilini davam etdirir. O, cəmi 3 il ərzində mədrəsə müəllimlərindən dini və dünyəvi elmlərin, Şərq mədəniyyətinin sirlərini öyrənir. Abay ərəb-fars və qədim türk dilindəki nağıl, əfsanə, rəvayət, hekayə və dastanları, ədəbi-dini qissələri oxuyub mənimsəyir. Şərq söz sənətinin dərinliklərinə baş vurur. Abayın bioqrafları onun Şərq ədəbiyyatının məşhur klassikləri Firdovsi, Nizami Gəncəvi, Sədi Şirazi, Xoca Hafız, Ə.Cami, Ə.Nəvai, M.Füzuli və başqa böyük nümayəndələrinin əsərlərini mütaliə edib, onlara ürəkdən bağlandığını, şairlik sənətinin sirlərinə və incəliklərinə yaxından bələd olduğunu bildirirlər. Abay klassik Şərq şeir sənətini nə qədər dərindən bilsə də və sevsə də, o xalqının yalnız mənəvi-estetik ehtiyaclarına cavab verən bir sənət yox, həm də onun mədəni-iqtisadi durumunun dəyişməsinə və yüksəlişinə, ictimai-siyasi və hüquqi azadlıqlarının, arzularının gerçəkləşməsinə yardım edən, döyüşkən və üsyankar bir şəriyyət yaratmağı qarşısına məqsəd qoymuşdu. Bu nöqtəyi-nəzərdən XIX yüzilin 70-80-ci illərində Abayın Qazaxıstan cəmiyyətində şahidi olduğu və müşahidə etdiyi kəskin ictimai-siyasi müəmma və problemlər həmin əsrin ilk onilliklərində Azərbaycan cəmiyyətində də son dərəcə qabarıq və aktual idi. Akademik İsa Həbibbəyli “Maarifçilik və realizm” adlanan fundamental tədqiqatında XIX əsr ədəbiyyatında yeniləşmənin əsas parametrləri və istiqamətləri barəsində aşağıdakıları qeyd edir: “Azərbaycan

maarifçi realizmi ədəbiyyatda və cəmiyyətdə satiranın ön mövqeyə çıxması ilə səciyyələnir. Məlum olduğu kimi, Azərbaycan klassik poeziyasında satirik məqamlar olsa da, satira romantik ədəbiyyatın tərkibində ünsür kimi olmaqdan irəli gedə bilməmişdir. Lakin XIX əsrdə maarifçiliyin meydana çıxması, köhnəliyə, cəhalətə, geriliyə qarşı tənqidi baxışların gündəmə gəlməsi ilə ədəbiyyatda satiranın mövqeyi genişlənmiş və möhkəmlənmişdir. Ona görə də satiranın ədəbiyyatın xüsusi bir istiqamətinə çevrilməsi XIX əsr Azərbaycan maarifçi realizminin xidmətidir. Qasım bəy Zakir, Seyid Əzim Şirvani, Baba bəy Şakir, Mirzə Baxış Nadim və başqalarının yaradıcılığı ilə Azərbaycanda realist-satirik ədəbiyyatın əsası qoyulmuş, ənənələri formalaşmışdır” [4, s. 9].

Abay Kunanbayev təkcə Qazaxıstan miqyasında deyil, ümumən, Mərkəzi Asiya məkanında Avropa və Rusiya mədəniyyətinin qabaqcıl, yerli xalqların mədəniyyətinə və dünyagörüşünə təsirində misilsiz rol oynayan öncül sənətkarlardan, birincilərdən biridir. Abayın Rusiyadan cənuba, Qazaxıstana sürgün edilmiş görkəmli rus ziyalıları ilə tanış olması, onlarla dostluğu şairin dünyagörüşündə və ədəbi fəaliyyətində ciddi dönüş yaradır. Xüsusən, Sank-Peterburqdan qazax səhrasına sürgün edilmiş üsyankar ziyalılarından biri Y.P.Mixaelis ilə dostlaşması, onun tövsiyəsinə görə, inqilabi-demokratik rus ədəbiyyatının və nəzəri-estetik fikrinin klassikləri V.Q.Belinski, N.S.Çernişevski, A.İ.Gertsen, N.Dobrolyubovun əsərləri ilə yaxından tanış olması Abay Kunanbayevin demokratik dünyagörüşlü bir ziyalı kimi formalaşmasında həlledici rol oynayır. A.S.Puşkin, M.Y.Lermontov, N.V.Qoqol, İ.S.Turgenev, L.N.Tolstoy, M.F.Dostoyevski, Y.A.Krılov kimi rus poeziyası və prozası korifeylərinin yaradıcılığını mütaliə etməsi Abayın sənətkar fərdiyyətinin formalaşmasına həyatbəxş təsirini göstərir. Hətta Abayın bioqrafları onun rus dili və rus ədəbiyyatı vasitəsi ilə antik yunan mədəniyyətinin korifeyləri Aristotel, Sokrat, Platon, klassik alman fəlsəfəsinin baniləri Hegel, Feyerbax və Kantın əsərləri, Qərbi Avropa ədəbiyyatının Höte, Bayron, Heyne kimi bədii zirvələrinin yaradıcılığını öyrənə bildiyini vurğulayırlar. Bunların nəticəsində hələ XIX əsrin 80-ci illərində Abay A.S.Puşkin və M.Y.Lermontov lirikasından bir sıra gözəl nümunələri doğma qazax dilinə çevirməyə cəsarət emişdi. Abayın tərcümələri sırasında Puşkinin “Yevgeni Onegin” poeməsindən ayrı-ayrı hissələrin, xüsusən, “Tatyananın Oneginə məktubu”, “Tatyananın yamacdakı nəğməsi”, “Tatyananın sözü”, “Oneginin sözü” və başqa poetik parçalar, eyni zamanda, M.Y.Lermontovun “Borodino”, “Az söyləyim, az inanım”, “Könlüm mənim” və başqa çevirmələri klassik qazax təcümə sənətinin şedevrləridir.

Amma Abay milli qazax poeziyası tarixində öz xalqının dərd və faciələrinin tərənnümçüsü kimi qalmışdır. 40 yaşında qızğın bədii fəaliyyətə başlayan Abay öz cəsur şeirləri ilə dərhal el-yurdun və ictimaiyyətin diqqətini özünə yönəltdi. Şeirlərinin məzmununu və üslubu ilə özünə zamandaş olan el şairlərindən və akınlardan kəskin fərqlənən Abayın xalqın dərdlərini söyləyən və xalqa ünvanlanan şeirləri Qazaxıstanın poeziya tarixində yeni bir eranın başlanğıcını qoyurdu:

*Qazağım, yazıq yurdum, viran yurdum!
Qaranlıqda yol tapmayan, heyran yurdum!
Yamanla yaxşının fərqi bilməyən,
Ağzından qan axan sərgərdan yurdum!*

*Baxsam qəribədir üz-gözün sənin,
Nədən axı yalandır sözün sənin?
Müdrüklərin dediyini eşitmirsən,
Qafil olan, yol azan da tək özünsən [1, s. 35].*

Abay yaradıcılığında maarifçi-realizmin tipik xüsusiyyətlərindən biri olan kəskin satiranın və satirik üslubun aparıcı mövqeyə malik olmaması heç də onun görkəmli bir maarifçi sənətkar olmasına qətiyyətlə kölgə salmır. Əslində maarifçiliyin XIX yüzildə və XX əsrin ilk çərçivəsində Azərbaycan ədəbiyyatındakı təzahür və inikas təcrübəsi də bu cür qəti hökm çıxarmağa imkan vermir. Yəni maarifçilik yalnız realistlərin və satiriklərin inhisarında olan bir inikas tərzini və yolu deyildi. Bu nöqtəyi-nəzərdən akademik İsa Həbibbəylinin aşağıdakı mülahizələri bilavasitə bədii

təcrübədən nəşət edir və Azərbaycan ədəbiyyatının, təxminən, 150 illik ədəbi-tarixi yolu ilə təsdiq olunub: “Əslində, XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının tarixində maarifçi-realizm dövrü olsa da, bu mərhələnin realist olmayan ədəbiyyatında da maarifçilik ideyaları öz əksini tapmışdır. Bu dövrdə hələ də müəyyən səviyyədə davam etməkdə olan romantik lirika klassik poeziyadan fərqli olaraq, XVIII əsr Azərbaycan şeirində olduğu kimi, didaktikaya, həyatiliyə meyilli şəkildə inkişaf etmişdir. Eyni zamanda, XIX əsrin romantik-didaktik şairlərinin yaradıcılığında ictimai motivlər, zəmanədən şikayət, geriliyə tənqidi münasibət, zamanla ayaqlaşma motivləri də vardır. Mirzə İsmayıl Qasirin (1805-1900) qadın azadlığı ruhunda yazdığı şeirlərdə, Məhəmmədağlı Bayramzadənin kəndxudaların ədalətsizliyinə və möfhumatın tənqidinə həsr olunmuş mənzumələrində işi “zülm etmək olan” təbəqələrdən ciddi narazılıq ifadə olunmuşdur” [4, s. 9].

Bu mənada Abayın aşağıdakı misraları əsl maarifçi və vətənpərvər şairin iztirablarının ifadəsidir.

*El içində döyüşürlər söylə nədən,
İki qardaş bəylik üçün olur düşmən.
Ay qazağım, sən özünə tez gəlməsən,
Yaman günə qalacaqsan bir gün bilsən!*

*De neynəyim, kimə ümid bağlayım?
Qorxaq qullar ölkəsində bəxt çağlayım?
Bir başçı da tapılmayıb başsız elə,
Hardan tapım, mən axtarım, soraqlayım?!.. [1, s.32]*

Abayın “Qazağım, yazıq yurdum, viran yurdum!” şeiri 1886-cı ildə yazılıb. Hər misrasından, hər sözündən dərd-qəm və həsrət fişqıran bu şeir öz tarixi əhəmiyyətinə görə, şübhəsiz ki, misilsizdir. Məsələ bundadır ki, şeirin ifadə etdiyi milli təəssübkeşlik və qayğıkeşlik, vətənin gələcəyi və taleyinə məsulluq duyğuları bugün də öz aktuallığını və müasirliyini saxlamaqdadır. Aydın olur ki, poeziyanın baş vəzifəsi el-yurdun və milli mənəviyyətin keşiyində durmaqdır.

Öz millətinin taleyi və gələcəyini dərindən düşünmək duyğuları, bu yöndəki narahatlıq və nigarançılıq Abayın ilk şeirlərindən tutmuş son şeirlərinə qədər, onun bütün yaradıcılığında bir qırmızı xətt kimi keçir. Ömrünün sonunda yazdığı şeirlərdə də Abayın millət və Vətən yanğısı azalmaq, avazımaq bilmir. Abay həyatı boyu öz xalqını oyatmağa, onu milli-mənəvi və maddi-məişət geriliyindən xilas etməyə, əsl mədəni və müasir insan kimi yaşamağa səsləmişdir:

*Ac bir insan dinclənərmə doymayınca,
Açgöz insan ta yarılıb ölməyincə?
“Bir doysana-ay görməmiş, açgöz insan,
Ət taparsa, əldən qoymaz doymayınca”....*

*Hərəkətsiz, zəhmətsiz yazıq qazax!
Yem izləyər gecə-gündüz yoxsul, kasıb.
Yuxusuna girər daim qımız və ət,
Yoxsulluq girdabında keçər həyat.*

*Olsaydı qımız müftə, həm ət ucuz,
Dadlı, şirin yeməkləri edər arzu...
Tər töküüb işləmək-adət deyil,
Dilənçilik, ey tanrım, necə dəhşət!*

*Halı yoxdur öz evində od yaxmağa,
Veyillənər, baxmaz heç bir işə, zada.*

*Bir parça ət, bir piyalə qımız üçün
Razı olar dərhal gedib mal baxmağa.
Əlacın yox, yada qul ol, mal tapıb gəl...
Malın olsa – yaltaqlanar, yarınar el...
Ömür keçər, bihuda və zəhmətsiz
Gənclik keçib gedər izsiz, sanki bir yel! [1, s.79]*

Abayın poeziyasında tənqidi və ifşaedici manera ilə yanaşı, əxlaqi-tərbiyəvi və öyüd-nəsihət motivləri, maarifçi-didaktika üslubu da aparıcı mövqeyə malik olub. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, satirik və yumoristik şeirlər maarifçi ədəbiyyatın əsas xüsusiyyətlərindən biri olsa da, onun yeganə əlaməti deyil. Türk dünyasının müxtəlif regionlarında və məmləkətlərində maarifçi ədəbiyyatın inkişafı prosesində milli mədəni mühit və ədəbi ənənənin təsiri ilə müxtəlif inikas vasitələrinə və bədii janrlara üstünlük verilmişdir. Maarifçi ədəbiyyatın bu cür regional və lokal əlamətləri, özünə-məxsus keyfiyyətləri barəsində akademik İsa Həbibbəylinin Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının təcrübəsi misalında söylədiklərini Abay yaradıcılığına da aid etmək məqsədə müvafiqdir: XIX yüzildən başlayaraq "...Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında Şimalda olduğu kimi, maarifçi-realist ədəbiyyata meyil qüvvətlənmişdir. Cənubda yaranan ədəbiyyatda maarifçi-didaktik istiqamət daha qabarıq olmuşdur. Seyid Əbulqasım Nəbati (1812-1873), Əndəlib Qaracadaği, Mirmehdi Şükühi (1829-1896) və başqalarının əsərlərində maarifçi ideyalar, mənəvi-əxlaqi motivlər əsas yer tutur. Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, XIX əsrdə Şimali və Cənubi Azərbaycan arasında sərhədlər şərti xarakter daşdığı, qarşılıqlı gediş-gəlişlərin hələ davam etdiyi üçün yaradıcı qüvvələr arasında da əlaqələr az fərqlə mövcud olmuşdur" [4, s.24].

Abayın maarifçi-didaktik üslubda şeirləri bir tərəfdən dəyişməkdə və yenilənməkdə olan ictimai-siyasi mühitin tələbi və diqtəsi ilə yazılırdısa, ikinci tərəfdən bu yöndəki və məzmunundakı poeziya nümunələri qazax şifahi xalq şeirininin, el şairlərinin, hətta ulu və qədim sufi şeiriyyətin, Əhməd Yəsəvi ənənələrinin uzaq əks-sədası kimi də yarandığını söyləmək olar:

*Gənclik keçdi, bildinmi?
Cavanlığa gəldinmi?
Gənclik keçdi, gördünmü?
Qocalığa gəldinmi?*

*Kim bilsin, ay gic bala,
Nə günahlar qılmısan,
Nə işləri bilmisən,
Neçə küçəyə girmisən,
Nə yollardan yürmüşən?*

*Kim bilsin, ay çoxbilmiş,
Bəlkə bədbəxt olarsan.
O gəbərən dəvə tək,
Sən də haram ölərsən [1, s.81].*

Qədim türk şeirinin ulu Əhməd Yəsəvi, Əlişir Nəvai və Məhtimqulu qüvvətli təsirini Abayın fəlsəfi-didaktik şeiriyyətində açıq-aydın müşahidə etmək olur. Abayın poetik təfsir və təlqinlərində müdrik Şərq şeirinin son dərəcə həyatı və ümuminsani xülasələri aktual və müasir səslənir:

*Ağır dərdlər əzabında inləyər can,
Ələm, həsrət üz-gözünə çökmüş əyan.
Dənlə dolu başaqlar tək o dərdlər də
Qəddin əymək istər torpağacan.*

*Diri canlar ölməyə heç razı olmaz,
Sanki sonsuz ömür yaşar, heç vaxt ölməz.
Əcəl gəlib at oynadar, canı alar,
Ömür harda, sən hardasan – bir düşün bəs.*

*Adam zati bugün adam, sabah – torpaq,
Bugün ömür axmaqdadır, yalan ancaq.
Sabah özün haradasan, bilərmisən,
Ölmək üçün doğulmusan, düşün, çıraq [1, s.94].*

Onlarla bu ruhdakı və məzmundakı poetik nümunələr Abay yaradıcılığında etno-poetik keçmişin və çağdaş mənəvi-estetik dəyərlərin yüksək səviyyədəki birliyini, klassika ilə müasirliyin təkrar olunmaz harmoniyasını bariz şəkildə nümayiş etdirməkdədir. Abay poeziyasının görkəmli tədqiqatçılarından biri, filologiya elmləri doktoru, prof. Kaldıbek Seydanov “Qazax xalqının ulu klassiki” adlı məqaləsində haqlı olaraq aşağıdakıları qeyd edir: “Xüsusən, Şərq klassiklərinin əsərlərini sonsuz bir məhəbbətlə yaradıcı şəkildə öyrənən Abay özündən əvvəl yazıb-yaratmış Əbülqasim Firdovsi, Nizami Gəncəvi, Xoca Hafiz, Sədi Şirazi, Əlişir Nəvai, Məhəmməd Füzulu, Məhtimqulu və başqa böyük şairləri özünə ustad hesab edib, onların əsərlərindən ilham aldı və qəzəllərini yaddaşına köçürdü. Həqiqətən, ulu mütəfəkkirlər yaradıcılığını dərinədən mütaliə etmək nəticəsində onların ölməz ənənələrini qazax ədəbi mühitində davam və inkişaf etdirdi. Ustadların əsərlərinə yarıdıcı şəkildə yanaşaraq, onların üslubuna və ənənəsinə uyğun poetik əsərlər yaratmağa can atdı. Bunun nəticəsi olaraq o, 1858-ci ildə, hələ 14 yaşında ikən yazdığı məşhur “Füzuli, Şəmsi, Səykəli” adlı şeirində böyük Şərq şairlərinin adlarını ayrıca hörmət və ehtiramla xatırlayıb, onlara sonsuz sevgisini ifadə etdi” [5, s. 4]

Abayın tənqidi-satirik və maarifçi-didaktik şeirlərini XIX yüzil Azərbaycan söz sənəti, Qazantatar və Kırım-tatar ədəbiyyatı, Türkiyə və Türkünstan ədəbiyyatları ilə müqayisəli şəkildə nəzərdən keçirərkən, onun maarifçilik hərəkatının və XIX əsr maarifçi realizminin tipik nümayəndəsi olduğuna heç bir şübhə qalmır. Akademik İsa Həbibbəylinin XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatındakı maarifçi-realizm epoxasını səciyyələndirən təhlilləri həmin dövr qazax ədəbiyyatının inkişaf meyillərini də özündə müəyyən dərəcədə əks etdirir: “Qeyd olunanları nəzərə alaraq, XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatını çoxəsrlik Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində maarifçilik dövrü kimi xarakterizə etmək lazım gəlir. Maarifçilik anlayışı XIX əsrdə Azərbaycanda bütün istiqamətlər üzrə yazıb-yaratmış yazıçı və şairlərin, demək olar ki, mütləq əksəriyyətinin yaradıcılığında özünü göstərir. Bununla belə, yazıçı və şairlərin maarifçilik hərəkatının ön cəbhəsində getdiklərinə və böyük çoxluq etibarını ilə realizm cəbhəsini təmsil etdiklərinə əsaslanaraq, XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatını maarifçi-realizm dövrü adlandırmaq lazımdır. Çünki maarifçi-realizm XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatını XX əsrə daşıyan, estafeti yeni tarixi epoxaya çatdıran ədəbiyyatın əsas mahiyyətini dolğun şəkildə ifadə edir... Konkret tarixi şəraitdə Azərbaycan maarifçi-realizminin tam təşəkkül tapdığını ifadə edən, bu ədəbiyyatın mahiyyətini, hədəflərini müəyyənləşdirən və istiqamətləndirən maarifçilik-ədəbi fikrinin XIX əsr mərhələsinin ən aparıcı və qüvvətli hərəkatı idi. Maarifçi-realizm – XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı qatarının lokomotividir. Dövrün digər meyilləri maarifçi-realizmin əhatəsində və cazibəsində fəaliyyət göstərmişlər” [4, s. 24].

Qazax xalqının böyük şairi və mütəfəkkiri Abay öz xalqının ictimai-siyasi, bədii-estetik və əxlaqi-fəlsəfi fikir tarixində silinməz bir iz qoymuş, misilsiz xidmətlər göstərmişdir. İlk gənclik çağlarında doğma yurdunda mühüm dövlət vəzifələrində, inzibati-idarəçilik işlərində, hətta hakim vəzifəsində çalışaraq, Abay, təxminən, 40 yaşlarında fəal və qızgın yaradıcılığa başlasa da, son dərəcə zəngin və qiymətli bir ədəbi-mədəni irs qoyub getmişdir. Abay Vətəninə yurdun bir başçısı kimi fəaliyyətə başlayıb, ömrü boyu maarifçi ziyalı kimi xalqının və elinin daxili birliyi və bütövlüyü, mədəni inkişafı, öz haqq-hüquqlarını dərk etməsi və tanınması uğrunda fasiləsiz olaraq mübarizə apardı, daxili və xarici düşmənlərlə dayanmadan döyüşdü. Abayın ədəbi irsi, abayşünasların göstərdiyi kimi, 200-ə yaxın şeirdən və 3 poemadan (“İskəndər”, “Əzim hekayəsi”, “Məsud”)

ibarətdir. Onun 50-ə yaxın öyüd-nəsihət üslubunda yazılmış kiçik hekayələri də mövcuddur. “Qazax xalqının mənşəyi haqqında müxtəsər söz” (1889) traktatı da öz elmi-tarixi əhəmiyyətini bugün də hifz edib saxlamaqdadır.

Abay qazax xalqının ilk istedadlı və böyük mütərcimidir. Onun rus və Avropa klassiklərindən çevirmələri qazax tərcümə sənətinin kamil nümunələridir. Abay həm də qazax xalqının ilk böyük və peşəkar bəstəkarıdır. Onun yaratdığı və musiqi bəstələdiyi nəğmələr, öz sağlığında olduğu kimi, bugün də xalqın qəlbində və hafizəsində yaşamaqdadır. Prof. M.Əliyevin vurğuladığı kimi: “Abayın yaradıcılığı bir tərəfdən qədim abidələrdə, daş kitabələrdə yazılmış ümumtürk şeirindən, digər tərəfdən klassik Şərq şeirindən, xüsusən, Azərbaycan və fars-tacik ədəbiyyatından ilhamlanırdı. Üçüncü mənbə isə qabaqcıl rus və Avropa mədəniyyəti idi ki, ona qədər qazax xalqının ümumbəşəri dəyərləri özündə əks etdirən xəzinədən xəbəri yox idi. Abay məhz bunların sayəsində qazax şeir dilini, onun obrazlar sistemini yeni ideyalar və hisslərlə zənginləşdirdi, xalqının çoxəsrlik milli dəyərlərini yeni yüksəkliklərə qaldırdı. Abayın ictimai fəaliyyəti və poetik yaradıcılığı qazax gəncləri arasında xüsusi populyarlıq qazanmışdı. Çoxsaylı xalq mərasimlərində, toylarda onun mahnıları repertuarda olur, gənclər sevgi hislərini onun şeir misraları vasitəsi ilə dilə gətirirdilər... Onun arxasında doğma xalqı dayanırdı, o bununla iftixar edirdi, bu ümidlə də gələcək mübarizəsinə başlayacaqdı...” [3].

Nəticə / Conclusion

Beləliklə, əminliklə söyləmək mümkündür ki, böyük qazax mütəfəkkiri və şairi Abay Kunanbayevin yaradıcılığı XIX yüzil Şərq və Ümumtürk maarifçi-realizminin parlaq və özünəməxsus səhifələrindən biri kimi tarixin yaddaşına əbədi həkk olunub. Görkəmi Azərbaycan ədəbiyyatşünasının aşağıdakı fikirləri Abay Kunanbayevin ədəbi tarixi xidmətlərini də özündə ehtiva edir: “...Bütün bunlara görə geniş mənada XIX əsr mərhələsi Azərbaycan ədəbiyyatının maarifçi-realizm dövrüdür. Maarifçilik geniş anlayış olub, ədəbiyyatla yanaşı, ictimai fikrin və cəmiyyət həyatının digər sahələrini də əhatə etmişdir. Lakin Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafının konkret tarixi mərhələdəki xarakterini bildiren baxış kimi maarifçi-realizm anlayışı XIX əsr ədəbi fikrinin aparıcı istiqamətini müəyyən edir” [4, s.24].

Ədəbiyyat / References

1. Abay. Yorkun yulduz (şeirlər, poezmalar, nasihatlar). Toşkent: Özbəksitan, 2015.
2. Auezov M. “Abay”. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1954.
3. Əliyev M. Abayın tarixi-bədii obrazı. “Ədəbiyyat qəzeti”, 14 mart, 2020.
4. Həbibbəyli İ. Maarifçilik və realizm (Dövrələşmə konsepsiyası və inkişaf mərhələləri). “525-ci qəzet”, 16 dekabr 2017.
5. Seydanov K. Kozok xolkininq uluğ namoyandasi. Bax: Abay. Yorkun yulduz (şeirlər, poezmalar, nasihatlar). Toşkent: Özbəksitan, 2015.

Поэтическая судьба и наследие Абая Кунанбаева

Яшар Гасымбейли

Доктор филологических наук

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА. Азербайджан.

E-mail: yashargasimov@mail.ru

Резюме. В статье рассказывается о творчестве великого поэта и философа казахского народа Абая Кунанбаева. Автор рассматривает художественную деятельность поэта в просветительско-реалистической плоскости. Поскольку в его творчестве уделяется большое место идеям и проблемам просвещения, исследователь расценивает Абая как художника-просветителя. Наличие в творчестве тюркоязычных поэтов XIX века ряда мотивов и тем в поэзии Абая и их сравнение усиливают этот научный вывод. В статье отдельно упоминается неопределимая роль известных просветительских поэтов XIX века Гасым Бека Закира, Бабабека Шакира, Сеид Азима Ширвани, Мугими, Фиргата, Абдуллы Токая и других в национально-духовном и культурном развитии, борьбе за права своей нации.

Ключевые слова: Абай, основатель казахской национальной литературы, литература XIX века, просветительское движение, просветительский-реализм, Гасым бек Закир, Мугими, Абдулла Токай